

„Sem magasság, sem mélység nem rettent!”

Kulturális értékeink a Kárpát-medencében III.

Tanulmánykötet a reformáció 500. évfordulója alkalmából
2017-ben rendezett emlékkonferencia előadásaiából

Kiss Lajos Néprajzi Társaság könyvtára sorozat
2018

„Sem magasság,
sem mélység nem rettent!”

Kiadó:
Kiss Lajos Néprajzi Társaság

Szerkesztő:
Szőke Anna

Lektor:
Vörös Julianna

Tördelés:
Harangozó Attila

Nyomda:
Grafoprodukt, Szabadka

Példányszám:
200

A kötet megjelenését támogatta a Magyar Nemzeti Tanács
és a Magyar Tudományos Akadémia Titkársága

Tartalom

Szőke Anna:	Az emlékezet felfrissítésére pedig szükség van 7
	Potrebnó je osvežiti sećanje 9
Kónya Sándor:	Protestáns énekek a néphagyományban 11
Első fejezet:	
Barna Gábor	Kísérlet a protestáns felekezeti együttműködésre 25
Bárh János	A pirosi református magyarok házassági kapcsolatai a 18-19. század fordulóján 41
Besnyi Károly	Különös történetek a vajdasági protestáns egyházközségek életéből 49
Brittich Erzsébet	Az aradi evangélikus egyházközség és a vörös templom 59
Csorba Béla	A járeki (tiszaistvánfalvi) evangélikus templom 73
Farkas Lajos	Karancs, Kő, Sepse 81
Hegyi Ádám	Reformátusok betelepülése a Bánátba a 18. század végén 95
Vass Erika	A homoródalmási unitárius gyülekezet 109
Veres Emese-Gyöngyvér	1886: a szakítás éve A Brassó megyei magyar evangélikus esperesség megalakulása 123
Második fejezet	
Barabás László	Iskolai műveltség és néphagyomány az erdélyi protestánsok kalendáris szokásaiban 135
Beszédes Valéria	Iványi István: a tudós, a tanár, a szabadkai kulturális és egyházi intézmények alapítója 145
Hallgató Imre	Simony János szerepe a szabadkai református egyházközség megalakulásában 153
Nagy István	Torzsáról indultam... 159
Németh Ferenc	Szalay József nagybecskereki református lelkész és az első bánati református folyóirat, A keresztyén (1892) 169
Pastyik László	Bácskai és bánati protestáns történetíró papok a 19. században 187
Silling István	Kármán József verbászi református lelkész a babonáról 1877-ben 193
Harmadik fejezet	
Csesznák Éva	Énekelj az Úrnak új éneket! 205
Fehér Viktor	A református egyház Rákóczi-képe 233
Klamár Zoltán	„Már az ősmagyarok is reformátusok voltak” 239
Nóvik Attila	A protestantizmus képe a magyar neveléstörténeti tankönyvekben 249
Örsi Julianna	Külföldi iskolák, eszmeáramlatok hatása a magyar református egyházban — nagykunsági példákkal 271
Tóth Glemba Klára	A nagybecskereki református egyházközség közösségépítő szerepe Bánátban 283
Nagy István és Raj Rozália	A.B.F.R.A. A Boldog Feltámadás Reménye Alatt 291
(CD melléklet)	

REFORMÁTUSOK BETELEPÜLÉSE A BÁNÁTBA A 18. SZÁZAD VÉGÉN¹

Rezümé

A 18. században egészen a Temesi Bánság fennállásáig (1779) a Bánát közigazgatásilag nem tartozott Magyarországhoz. Ebben az időszakban a Habsburg kormányzat úgy próbálta meg a terület népességét növelni, hogy csak katolikus telepeseket engedett a térségbe betelepülni. 1779 után viszont újból megszervezték a vármegyéket, és a katonai határőrvidék kivételével a Bánságot ismét a magyar közigazgatásba integrálták. A Türelmi rendelet kihirdetésével az is lehetővé vált, hogy protestáns telepések is letelepedjenek. A 18. század végéig összesen négy református egyházközség jött itt létre: Magyarittele (1786), Liebling (1791), Rittberg (1786/1794) és Debella (1794). Az új gyülekezetek megszervezése nem volt egyszerű feladat, mert a semmiből kellett közösségeket szervezni, intézményeket működtetni és az egyházközségek vagyoni önállóságát megteremteni. Az előadás azt mutatja be, hogyan jött létre a Bánságban a török időszak után az első négy református egyházközség.

Bevezetés

A 18. században egészen a Temesi Bánság fennállásáig (1779) a Bánát közigazgatásilag nem tartozott Magyarországhoz. Annak ellenére, hogy a terület népessége a folyamatos háborúk miatt nagyon alacsony volt, a Habsburg kormányzat szigorúan tiltotta, hogy protestáns telepések telepedjenek be a térségbe. 1779 után viszont újból megszervezték a vármegyéket, és a katonai határőrvidék kivételével a Bánságot ismét a magyar közigazgatásba integrálták. A *Türelmi rendelet* kihirdetésével az is lehetővé vált, hogy protestáns telepések is letelepedjenek, így a katolikus és ortodox gyülekezetek mellett evangélikus és református egyházközségek is létrejöttek a 18. század végén. A felekezeti hovatartozás nem esett egybe a nyelvi határokkal,

¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Hivatal FK-123974 számú kutatási témapályázata segítségével készült.

így például a német ajkú telepesek között nemcsak evangélikusok voltak, hanem reformátusok is. Ennek köszönhető, hogy német anyanyelvű református közösségek is létrejöttek a Bánságban.² Az új egyházközségeket a Békési Református Egyházmegye kebelezte be, hiszen földrajzilag ez az esperesség esett hozzájuk legközelebb. Az egyházmegye határainak kiterjesztésével a 19. század első harmadára az egyházmegye hivatalos neve is megváltozott, mert ekkortól kezdve Békés-Bánáti Református Egyházmegyének hívták. A 18. század végéig összesen négy református egyházközség jött itt létre: Magyaríttebe (1786), Liebling (1791), Rittberg (Végvár) (1786/1794) és Debeljácsa (1794). Az új gyülekezetek megszervezése nem volt egyszerű feladat, mert a semmiből kellett közösségeket szervezni, intézményeket működtetni és az egyházközségek vagyoni önállóságát megteremteni. Tanulmányomban azt mutatom be, hogyan jött létre a Bánságban a török időszak után az első négy református egyházközség.³

Források

A református egyházközségek szempontjából a presbiteri jegyzőkönyvek, az anyakönyvek, a kurátori számadások, az esperesi körlevelek és a felsőbb egyházi hatóságokhoz szóló beadványok azok, amelyekből rekonstruálni lehet egy-egy egyházközség történetét. Ezeket egészíthetik ki az egyházmegyei iratok, mint például az egyházlátogatási jegyzőkönyvek vagy az egyházmegyei közgyűlési jegyzőkönyvek. Természetesen világi hatóságok iratai is fontosak az egyháztörténet szempontjából, esetünkben Temes és Torontál vármegyék közigazgatási iratai, a Németbánsági Katonai Határőrezred dokumentumai, valamint a telepítést irányító Magyar Kamara Bánátra vonatkozó iratai.⁴

Sajnos, az eltelt 200 év során sok irat a háborúk és az emberi hanyagság miatt elkallódott vagy megsemmisült. Így például a rittbergi német gyülekezetnek semmilyen jegyzőkönyve nem maradt fenn, viszont nagyjából sérülésmentesen megmaradtak a Békési Református Egyházmegye és a Tiszántúli Református Egyházkerület 1781 és 1821 közötti iratai, amelyekből ki tudjuk egészíteni a hiányzó egyházközségi adatokat.

² KOLLEGA TARSOLY 2011: 106.

³ KÓKAI 2010: 55–69. Debeljácsa nevét többféleképpen is írják. Gilicze János összesen hét variánst gyűjtött össze: Develák, Debeljak, Debeliácsa, Debeljácsa, Debeljácsa, Torontálvásárhely, Debelyácsa. Vö.: GILICZE 2013. Az 1794 és 1821 között keletkezett iratokban háromféle névalakkal fordul elő: Debelláts, Debeliácsa, Debeljácsa. Tanulmányunkban a legutoljára említett variáns mai helyesírás szerinti alakját használjuk (Debeljácsa). Azért döntöttünk e mellett, mert azokban az iratokban, amelyekben a település lakói magukat nevezik meg, következetesen a lágyabb kiejtésű névalakok fordulnak elő (Debeliácsa, Debeljácsa), viszont a felsőbb egyházi hatóságok és a katonai parancsnokság dokumentumaiban minden esetben Debellátsként szerepel a falu neve. Úgy gondolom egy település nevét leghitelesebben a lakói ismerik, ezért a maguk által használt névalakok közül azt választottam, amelyik a legkorábban nyitott anyakönyvben is szerepel: „Debeljácsa”. Vö.: TLP E 57.

⁴ MOLNÁR 1989: 328–333.

Annak ellenére, hogy nem áll rendelkezésünkre minden forrás, úgy gondolom, hogy a fennmaradt forrásokban található adatok elégségesek ahhoz, hogy betekintést nyerhessünk a bánáti reformátusok életébe.

A Békési Református Egyházmegye a 18. században

A Békési Református Egyházmegye a Körösök, a Tisza, az Al-Duna és a Kárpátok által határolt területen helyezkedett el, amely Békés, Csongrád, Csanád, Arad, Torontál és Temes vármegyékben, valamint a katonai határőrvidéken élő reformátusokat szervezte egy egyház-igazgatási egységbe. Az itt élő kálvinisták alapvetően falvakban vagy mezővárosokban laktak, a nagyobb városokban az általunk vizsgált időszakban még nem jöttek létre egyházközségek: az aradi, a temesvári és a nagybecskereki gyülekezetek egytől-egyig 1821 után alakultak meg. Az egyházmegye története visszanyúlik a hitújítás korához, de ténylegesen 1734-ben, a *Carolina resolutio* alapján jött létre, ekkor összesen huszonkét egyházközségből állt.⁵

A *Türelmi rendelet*, majd az 1791. évi 26. törvény életbe lépésével alapvetően megváltozott a református egyház helyzete: a katolikus elnyomás fokozatosan csökkent, és a református egyház gyarapodásnak indult. Ez a folyamat egyértelműen megfigyelhető a békési egyházmegye esetében is. II. József kudarcba fulladt török háborúja az egyházmegyét is érintette, hiszen több egyházközség közel feküdt a harcok helyszínéhez, de a békekötést követően a helyzet normalizálódott, és az egyházmegye újabb fejlődésnek indult.⁶

Vizsgált periódusunk során az egyházmegyében több új egyházközség alakult meg. Ezek egy része a Bánátban letelepedett protestánsokból szerveződtek meg, másik része pedig kertésztelepülésként jött létre. 1821-ben a következő egyházközségek tartoztak az egyházmegyéhez: Ágya, Battonya, Békés, Békéssámson, Békésszentandrás, Bélzerénd, Borossebes, Debeljácsa, Doboz, Erdőhegy, Feketegyarmat, Gyoma, Gyorok, Gyula, Gyulavári, Hódmezővásárhely, Kispereg, Köröstarcsa, Liebling, Magyarittele, Makó, Mezőberény, Nagyzerénd, Öcsöd, Pankota, Reformátusdombegyháza, Reformátuskovácsháza, Rittberg, Szentet, Vadász, Vésztő.⁷

⁵ BARCSA 1908: 86., MILLEKER 1925: 77–78, 92–94.

⁶ INGRAO 2000: 211. KIS 1992: 79–81. VOCELKA 2000: 202.

⁷ KIS 1992: 85–91.

A Bánátban létrejött református falvak szervezőereje gazdasági indíttatású volt: a betelepülők azért érkeztek erre a területre, hogy itt szerencsét próbáljanak. Az egyházközség megszervezése ennek részét képezte, de nem számított a legfontosabb ügyek közé. A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy a semmiből létrejött új közösségek hogyan szervezték meg magukat, milyen hitéletet éltek, mennyire tartották fontosnak a valláserkölcsi szabályokat betartani.

1787-ben a Tiszántúli Református Egyházkerület arra utasította Szőnyi Benjámin esperest, hogy a Temesvár körül keletkezett új református gyülekezeteket vegye föl a békési egyházmegyébe, vagyis ekkor már működő közösségek léteztek a Bánátban.⁸ A kezdeti időszakról leginkább a német ajkú protestánsok betelepülésén keresztül értesülünk.

A *Tűrelmi rendelet* kihirdetése után azonnal még nem indult meg a szervezett betelepítés, csak egyénileg érkezett néhány kolonista. 1784-ben érkezett az első olyan nyolc német ajkú protestáns telepes Bánátba, akik már igényelték vallásuknak megfelelő iskolát. Először Kiskomlós és Garabos falvakat jelölték ki a számukra, majd Nagykomlóson telepedtek le. Nagykomlóst 1782-ben szlovák evangélikusok alapították, miközben innen 1785-ben Temeskutasra költöztek át a német protestánsok. Ezzel párhuzamosan Gladnán 18 német protestáns bányász telepedett meg, akik egy ideig Facsed nevű faluban is laktak. A kamarai igazgatás azt tervezte, hogy Csukáson telepítik le a német protestánsokat, akik eddigre a fentebb nevezett településeken egész sokan lettek: 290 evangélikus és 118 református személy. Végül a kamarai igazgatás úgy döntött, hogy az összes német protestánst egy új helyre, Lieblingbe költöztetik.⁹

Liebling az 1784 és 1787 közötti német telepítési hullám során jött létre, a lakosság túlnyomórészt evangélikusokból állt, de 1791-re annyi német nyelvű református is betelepült, hogy az egyháztagok önálló gyülekezetet szerettek volna létrehozni.¹⁰ Ez nem ment egykönnyen, ezért a rittbergi reformátusok segítségét kérték. Nézzük meg részletesebben, hogyan is történet ez!

Tudjuk, hogy Rittberget először német ajkú katolikus és evangélikus telepesek alapították 1786-ban, de ők néhány év múlva elmenekültek a faluból, mert a környező községek román lakosai folyamatosan zaklatták őket. Ennek ellenére a katolikus egyház nem szűnt meg, bár önállóságát elvesztette, mert 1791-ben plébániáját Vecseházához csatolták. Az evangélikus gyülekezet viszont 1801-re teljesen megszűnt. 1810-ben a kincstár Luis Victor Meriadec de Rohan Guemeni francia hercegnek adta el a települést, aki ismét meghívott ide katolikus és evangélikus családokat is. A falu viszont ekkorra már majdnem homogén református la-

⁸ BARCSA 1908: 90.

⁹ FATA 2014: 327–328.

¹⁰ BARCSA 1908: 231., GLAS 1937: 39., ERK-SCHÄFER 1986: 17.

kosságú volt. Sőt! A Bánátban ritkaságszámba menően olyan nyelvi szigetet képzett, ahol a népesség 95% magyar anyanyelvű volt. A kálvinisták 1794-ben Csanád, Csongrád, Békés és Heves vármegyékből érkeztek, és annyira erősnek bizonyultak, hogy vissza tudták verni a románok szünni nem akaró zaklatásait.¹¹ Ilyen körülmények között igazi sikertörténetnek tűnik a rittbergi gyülekezet építése, de nézzük meg, mit mondanak erről a források!

A magyar reformátusok megérkezése előtt az egyházközség zűrzavaros állapotban volt. Liebling első református lelkésze, Jakob Hederici alig egy év szolgálat után elhagyta gyülekezetét és 1792-ben átköltözött Lieblingből Rittbergre. Ezek szerint ekkor már olyan nagyszámú református közösség volt Rittbergen, hogy a lelkipásztornak megérte odaköltözni. (Az más kérdés, hogy jogilag nem hagyhatta volna el eredeti gyülekezetét.) A békési egyházmegye rendezni akarta a helyzetet, ezért 1793-ban elkezdte előkészíteni az új egyházközség bekebelezését az esperességre.¹² Ez viszont megghiúsult, mert mire a helyszínre érkezett az esperes, kiderült, hogy a telepesek elhagyták a falut.¹³ 1794-ben maga Hederici is visszatért Lieblingbe, majd hamarosan Bácskába költözött.¹⁴ Ugyanebben az évben viszont megérkeztek a magyar reformátusok, amely további konfliktusokat okozott. Az egyik probléma nyelvinek volt tekinthető, mert az új lelkész, Boros István igencsak hadilábon állt a német nyelvvel, miközben ki kellett szolgálnia a lieblingi német kálvinistáknak a szentségeket. Ez állandó feszültség forrása lehetett, hiszen tolmácsok nélkül képtelen volt szót érteni hittestvéreivel.¹⁵

A másik probléma felekezeti volt, mert a lieblingi evangélikusok igyekeztek a reformátusokat saját vallásukra téríteni, bár arra is volt példa, hogy az evangélikus lelkipásztor kiszolgáltatta református szertartás szerint az úrvacsorát.¹⁶ A probléma megoldása 1806-ban sikerült, mert ekkor Bazel kantonból Johann Gysin érkezett Lieblingbe, aki önálló gyülekezetté szervezte a német ajkú közösséget.¹⁷ Ebben az időszakban Rittbergben lelkészváltás

¹¹ BARCSA 1908: 322–323. SZEKERNYÉS 2013: 684–691. SZMIDA–NIKOLÉNYI 1901: 1–2, 52. KÓKAI 2010: 92–96. Szántó János Temes vármegyei táblabíró egyik levelében számolt be arról, hogy a herceg evangélikus és katolikus családokat is telepített Végvárra, de nem áll szándékában a református többség visszaszorítása. *Szántó János levele Kiss András esperesnek, Temesvár, 1814. február 19.* TtREL I.29.i.199.

¹² *Domokos Lőrinc levele Szentmihályi Sebők Sámuel alesperesnek, 1793. június 15.* TtREL I.29.c.14.

¹³ *Szentmihályi Sebők Sámuel esperes és Kiss András hódmezővásárhelyi prédikátor jelentése a rittbergi egyház látogatásáról, 1794. május 17–18.* TtREL I.1.b.32.541. nr. 11.

¹⁴ GLAS 1937: 39.

¹⁵ *Boros István jelentése a rittbergi kivizsgálásról, Rittberg, 1805.március 7.* TtREL I.1.b.44.849. nr. 5.

¹⁶ *Boros István, rittbergi prédikátor jelenti az esperesnek a lutheránusokkal való elégedetlenségét, Rittberg, 1798. január 17.* TtREL I.1.b.38.689. nr. 1. *Boros István rittbergi prédikátor a Lieblingben történeteiről, Rittberg, 1804. július 4.* TtREL I.1.b.44.849. nr. 1. *Egyházmegyei közgyűlés Vésztő, 1798. február 21–22.* TtREL I.29.a.2.

¹⁷ Kis Bálint szerint Bern kantonból, az egyházmegyei közgyűlés jegyzőkönyve alapján Bazel kantonból érkezett Gysin. KIS 1992: 152. *Egyházmegyei közgyűlés, Békés, 1806. április 10.* TtREL I.29.a.2.

történt, mert Boros István 1805-ben meghalt. Ezt követően az Arad vármegyei Vadászról járt ki a lelkipásztor a szükséges teendők elvégzésére, majd 1806-ban állandó lelkészként elfoglalta állását Kutasi József.¹⁸ A két új prédikátor megérkezésével megoldódott a feszült helyzetet, mert 1807-ben Lendvai János hódmezővásárhelyi lelkipásztor az egyházlátogatás során azt tapasztalta, hogy a kedélyek megnyugodtak.¹⁹

Nézzük meg ezek után, hogyan alakult a másik két egyházközség sorsa! Mielőtt erre rátérnénk, érdemes azt is megemlíteni, hogy az önálló egyházközségeken kívül szórványok is kialakultak, mint például a német ajkú Frantzfelden.²⁰ Sajnos az is előfordult, hogy nem sikerült a gyülekezet megszervezése: 1819-ben Szintáron lemondtak az önálló egyház alakításáról, mert a lakosság a gyenge termőföld miatt elvándorolt.²¹ Eddig viszont még nem beszéltünk a másik két református egyházközségről: Magyarittelebéről és Debeljácáról.

Magyarittelebe már a 18. század elején is részben lakott település volt, de 1781-ben magyar földesúr kezébe került a falu, amelynek során Kiss Izsák Békés vármegyéből református magyarokat telepített ide be. 1848-ig a Kiss család tulajdonában volt a falu, amelyet Kiss Ernő honvédtábornok kivégzésekor elvettek tőlük.²² 1786-ban Torontál vármegye nemesi közgyűlése jóváhagyta, hogy az új településen református lelkési állást létesítsenek. Szőnyi Benjámin esperes viszont úgy vélte, hogy a telepesek nem rendelkeznek elég anyagi erővel ahhoz, hogy saját prédikátort tartsanak. 1787-ben az ittebeiek királyi engedélyt is kaptak saját lelkipásztor tartására, ezért önálló egyházközségként bekebelezték őket a békési egyházmegyébe. A gyülekezet első lelkipásztora Boros István lett.²³ 1788-ban a törökök betörése miatt sokan elmenekültek a faluból, ezért a lelkipásztor az esperestől engedélyt kért arra, hogy elhagyhassa Ittebét.²⁴ Azt nem tudjuk, hogy Boros elmenekült-e, de az biztos, hogy Boros 1792-ig Magyarittelebe lelkipásztoraként szolgált, majd ezután egészen 1805-ig Rittbergen dolgozott prédikátorként.²⁵ Végül, de nem utolsó sorban foglaljuk össze a debeljácsai egyházközség kialakulásának történetét!

¹⁸ Kutasi József rittbergi lelkész levele Juhász István esperesnek, Rittberg, 1816. december 12. TtREL I.29.i.199.

¹⁹ Lendvai János levele Kúthi Ádám esperesnek, Hódmezővásárhely, 1807. október 8. TtREL I.29.c.13.

²⁰ KOVÁCH 1998: 343. TtREL I.29.c.15. *Frantzfeldi conscriptio c(irca) a(anno) 1816.* valamint *Debelliátsról, Rittbergéről M. Ittebéről Frantzfeldről visitationalis relatio de a(nno) 1816. T. assessor Kis Bálint úr által*

²¹ Barkó Mihály csejti rektor és jegyző levele Juhász István esperesnek, Csejt, 1819. július 1. TtREL I.29.c.12. Kovách Géza kézikönyve sem Csejt, sem Szintár nevű települést nem ismer a Bánátban. Vö.: KOVÁCH 1998: 319–351.

²² SZEKERNYÉS 2013: 202. BARCSA 1908: 322–323. SIMON 2002: 175–179.

²³ *Kivonat Torontál vármegye jegyzőkönyvéből, 1786. október 3. Szőnyi Benjámin levele a püspökhöz, 1786. dec. 27. Magyarittelebeiek levele az esprehez, 1787. január.* TtREL I.1.b.22.404. nr. 1–3.

²⁴ Boros István ittebei lelkész levele az esperesnek, Ittebe, 1788. december 8. TtREL I.29.i.89.

²⁵ KISS 2001: 11.

Az 1787-es török háború után szükséges volt a határvidékre újabb telepéseket hozni, ezért határozták el, hogy a Németbánsági Határőrezred parancsnoksága alá tartozó területen új falvakat alakítanak ki. Így jött létre 1794-ben Pancsova közelében Debeljácsa magyar református telepes falu.²⁶ A telepések a kincstár szervezésében Hódmezővásárhelyről, Makóról, Szentesről, Magyarittelebéről és Gyomárról érkeztek. A helyi egyház hivatalosan 1799-ben alakult meg, az alapítás előtti években a magyarittelebei lelkész szolgálta ki a szentségeket, de amennyiben nem tudott eljutni a településre akkor a környező községek evangélikus vagy katolikus papjai látták el a feladatokat. A megalapítás évében érkezett a faluba a gyülekezet első lelképásztora, Tar János, aki 1808-ig szolgált a településen.²⁷ Az egykori kirajzási központokkal a debeljácsaiak még az 1848/49-es szabadságharcidején is élő kapcsolatot ápoltak, mert a szerbek betörésekor a falu lakossága Makóra, Békésre, Hódmezővásárhelyre és Szentesre menekült el, ahol rokon családoknál szállásolták el őket.²⁸

Az egyhákszervezés anyagi háttere

A református egyházközségek esetében kezdetben – Magyarittelebét kivéve – a Kamara gyakorolta a kegyúri jogokat. Ez azt jelentette, hogy a kincstár magára vállalta a lelkészi állások finanszírozását, valamint templom építését, de ez utóbbit egyik településen sem teljesítette, helyette csak telket biztosított, amelyekre deszkából vagy vályogból imaházat és parókiát építettek. A ma álló templomok egyike sem a letelepedés idején épült. Magyaritteleben a Kiss család ehhez hasonlóan cselekedett.²⁹ Nem meglepő, hogy az új gyülekezetek esetében állandóan napirenden volt a templom építésének kérdése, valamint az önálló lelkészi állás anyagi alapjainak a megteremtése. A rittbergi telepések 1795-ben, 1799-ben és 1800-ban is szerződést kötöttek a kamarával, amelyben az állam, mint kegyúr vállalta a templom és a parókia felépítését.³⁰

1795-ben Szentmihályi Sebők Sámuel esperes utasította Szalay Pál szentesi lelkészt, hogy személyesen látogassa meg Debellácsát. Ebből az utasításból egyértelműen kiderül, mire ügyeltek új gyülekezet szervezésekor: nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy a szentségek

²⁶ MILLEKER 1925: 92–93.

²⁷ SZEKERNYÉS 2013: 264–266. CSETE-SZEMESI 1994: 41–43. BAKATOR-MÉSZÁROSNÉ BÁBA 2003: 38, 175.

²⁸ GILICZE 2013.

²⁹ BARCSA 1908: 322–323. SZMIDA-NIKOLÉNYI 1901: 3. *A rittbergi és a lieblingi prédikátor fizetéséről*, Buda, 1798. január 16. TtREL I.1.b.38.704. nr. 1.

³⁰ *Szerződés a kamara és Rittberg telepesei között, 1795. július 5. Másolat; Szerződés a kamara és Rittberg lakosai között, 1799. július 23. Másolat; Szerződés a kamara és Rittberg lakosai között, 1800. június 6. Másolat.* VREL d.1.

kiszolgáltatásához szükséges edények biztosítását Rittberg és Liebling esetében a kincstár már magára vállalta, ezért azt a katonai határőrvidéken is megpróbálták elérni. Igyekeztek azt is megvalósítani, hogy legyen működő presbitérium, illetve ha az nincs, akkor legalább egy gondnok. Fontosnak tartották legalább minimális egyházfegyelem betartatását, amely egyelőre kimerült a rendszeres templomba járás ellenőrzésében. A többi telepese faluhoz hasonlóan itt is ígéretet kaptak parókia és templom építésére. Minél előbb állandó lelkészt szerettek volna állítani a településre, ezért meg szeretnék volna tudni, milyen pénzbeli és természetbeli szolgáltatások vállalására hajlandó a lakosság.³¹

1801-ben ismét részletesen tárgyalták a bánsági gyülekezetek ügyét. Ekkor Temes vármegye alispánjával folytatott a református egyház tárgyalásokat, valamint a katonai határőrezred pancsovai parancsnokával is. A megbeszélések során sikerült abban megállapodni, hogy a református lelképászorok fizetése nem lehet kevesebb az evangélikus prédikátorok díjazásánál, valamint abban is, hogy a kálvinista egyházközségek megszervezését a katonai igazgatás nem fogja megakadályozni.³²

A helyzetet még nagyon sokáig nem sikerült normalizálni, de a fentebbiekből megállapíthatjuk, hogy az egyházmegye nagy hangsúlyt fektetett a gyülekezetépítésre, az egyház anyagi biztonságának megteremtésére, és az egyház látható jegyeinek gyakorlására (például templomba járás). A hitélet megszervezése szintén nem volt egyszerű feladat.

Hitélet

Presbiteri jegyzőkönyvek hiányában a hitélettel kapcsolatos ismereteket leginkább az egyházlátogatási jegyzőkönyvekből lehet megtudni, mert ezekben a prédikátor és a hívek vallásos életével kapcsolatban feltett kérdések és válaszok is szerepelnek.³³ Első látásra meglepőnek tűnik, hogy az 1787 és 1821 között vezetett egyházlátogatási jegyzőkönyvekben a Bánátban található gyülekezetek esetében egyszer sem jegyezték fel a hitéletre vonatkozó adatokat. Egyedül 1814-ben és 1816-ban készült alaposabb jegyzőkönyv, de ezek is csak a gyülekezetek nagyságát tartalmazták. A többi esetben csak a vizitáció megtörtént voltát rögzítették. A kézírásokból megállapítható, hogy utólag írták be ezeket az adatokat a protokollum megfelelő részébe.³⁴ A Bánátban az egyházlátogatásokat sosem az esperes vezette, hanem legtöbbször

³¹ TtREL I.29.i.33. *A debellatsi ref. ekklesiának 1795diki vagyis felállásakori állapotja*. Vö.: CSETE-SZEMESI 1994: 41–43.

³² TtREL I.1.s.14. *Relatio de visitatione Canonica Ecclesiarum in Tr. Békésiensi 1801*.

³³ TÓTH 2007: 56.

³⁴ TtREL I.29.h.1.

Szántó János Temes vármegyei táblabíró és valamelyik környékbeli lelkész.³⁵ Vajon tényleg nem törődtek az új gyülekezetek vallásosságával?

Szerintem nem erről van szó, hanem arról, hogy nehéz volt ekkora kiterjedésű területet megfelelően igazgatni. Az egyházlátogató bizottság a Körösök és a Maros mentén egy napi járás távolságban mindig talált egy református gyülekezetet, ahol a szállást és étkezést is meg lehetett oldani. A Bánátban nemcsak messzebb estek egymástól a református falvak, hanem fogadó is jóval ritkábban volt, ráadásul ezen a területen a rablótámadások mindennaposak voltak.³⁶ Sokkal észszerűbb volt ezért olyan világi személyre bízni a vizitáció vezetését, aki szükség esetén karhatalmi segítséget is igénybe tudott venni, és a környéket is jól ismerte. Szántó János egészen biztosan megfelelt ezeknek az elvárásoknak. Figyelembe kell azt is vennünk, hogy még a kálvinista értelmiség sem tudta pontosan hol helyezkednek el ezek az új falvak, hiszen Nánási Fodor Gerzson nagykőrösi tanár 1824-ben semmilyen térképen nem találta meg Lieblinget.³⁷ Mégis amennyire az egyházmegye erejéből tellett, igyekeztek minél jobban kézben tartani a bánáti ügyeket. Annak ellenére, hogy az egyházlátogatási jegyzőkönyvben nagyon kevés adatot vezettek be a vizitációról, maradtak fenn olyan lelkészi jelentések, amelyek több oldalon keresztül taglalják a Bánátban tapasztaltakat. Ilyen volt egy 1807-ben készült jelentés,³⁸ és Vörös István 1814-ben írt beszámolója.³⁹

Az 1807-es jelentés szerint Debeljácsa első lelkipásztorának, Tar Jánosnak a helyzete 1807-re teljesen tarthatatlanná vált. A prédikátor helyzete akkor kezdett ellehetetlenülni, amikor olyan szabályokat akart a lakosságra rákényszeríteni, amelyet azok nem tartottak elfogadhatónak. Ezek a szabályok a katonai parancsnokság fennhatóságát jelentették, hiszen Debeljácsa a határőrvidék része volt. 1807-ben Szántó János Temes vármegye táblabírója ezért arra kérte az esperest, hogy Tart sürgősen helyezze el másik gyülekezetbe.⁴⁰ 1808-ra a helyzet annyira elmérgesedett, hogy egy gúnyverset írtak Tar ellen, amelyben azzal vádolták meg, hogy nyeréskedett, és meggazdagodott, ezért el kell takarodnia a faluból.⁴¹ Ez meg is történt, 1808-tól Vigh János lett a debeljácsai lelkipásztor.⁴²

³⁵ Vö. *Kutasi József rittbergi lelkész levele Juhász István esperesnek, Rittberg, 1819. szeptember 20.* TtREL I.29.i.199.

³⁶ *Gyarmati Ferenc jelentése a püspöknek a Légárdi ügyről, Szentes, 1810. december 28.* TtREL I.1.b.50.1003. nr. 14.

³⁷ *Nánási Fodor Gerzson levele Juhász István esperesnek, Nagykovács, 1824. július 9.* TtREL I.29.i.108.

³⁸ *Lendvai János levele Kúthi Ádám esperesnek, Hódmezővásárhely, 1807. október 8.* TtREL I.29.c.13.

³⁹ *Vörös István levele a szuperintendensnek (másolat), Rittberg, 1814. január 17.* TtREL I.29.i.199.

⁴⁰ GACHAL 1994: 69. BAKATOR-MÉSZÁROS-NÉ BÁBA 2003: 186. *Szántó János levele az esperesnek, Temesvár, 1807. november 6.* TtREL I.29.i.33.

⁴¹ *Tar János debelliácsi lelkész elleni gúnyvers* TtREL I.29.i.33.

⁴² GACHAL 1994: 69. BAKATOR-MÉSZÁROS-NÉ BÁBA 2003: 186.

1814-ben Rittbergen Kutasi József arról panaszkodott az esperesnek, hogy a lakosság elhanyagolja az istentiszteleteken való megjelenést, rossz idő esetén napokig feléje se néznek az imaháznak.⁴³ Vörös István jelentése viszont más helyzetet mutat be. Vörös arról tudósított, hogy néhány helybelei lakos úgy összeveszett a prédikátorral, hogy nem hajlandóak templomba járni.⁴⁴ Ezek szerint nem a vallási közöny miatt nem jártak Rittbergen néhányan istentiszteletre, hanem személyes konfliktusok miatt.

Ezekhez képest Magyaritében a letelepedést követő évben, 1787-ben már részletesen szabályozták az egyházi erkölcsök ellenőrzésének módját. Ebben külön kihangsúlyozták azt, hogy „az ide sok felől gyűlt népnek” igen hanyag erkölcsi voltak, ezért szükséges, hogy „az Ekklesiai fenyíték ne tsak az paráznaságra szorúlna.”⁴⁵

A helyzet tisztánlátása érdekében, tudnunk kell azt, hogy II. József radikálisan korlátozta az egyház büntetőjogkörét. Rendeletében megtiltotta, hogy az egyházközségek büntetőjogi ügyekben testi fenyítést alkalmazzanak. Egyedül csak szakrális eszközökkel élhettek, vagyis kiközösíthették a bűnösöket az egyházból, de nem zárhatták azt fogdába, illetve nem ítéltették botütésre.⁴⁶ Magyaritében viszont más volt a helyzet. Az újonnan létrejött egyházközség fenn akarta magának tartani a jogot, hogy a kihágásokat keményen megtorolja. Vajon sikerült nekik?

A jegyzőkönyvben szereplő adatokból arra következtethetünk, hogy nem. Az 1787-es határozat után csak 1818-ban készült egy feljegyzés, amely szerint Csüllög Györgyné, Budai István, Sike Sára, Vagyon Mihályné egyházkövetést tartott.⁴⁷ Talán ez azt jelentette, hogy Itteben rendkívül jó valláserkölcsi állapotok uralkodtak, és az 1787-es szabályozás után senki, semmilyen vétséget nem követett el? Nem valószínű. Inkább arról lehet szó, hogy a falu közössége még ekkor nem volt annyira megszervezve, hogy betartsa az erkölcsi szabályokat. Ráadásul azt sem tudjuk, mit követtek el a bűnösök. Paráznaságot, netán lopást? Ha lopást, még akkor sem sikerült az 1787-ben hozott határozatok betartása, mert annak az lett volna a lényege, hogy szigorúbban büntetett volna, mint II. József rendelete. A jegyzőkönyvben viszont csak az áll, ezek a személyek „ekklézsiát követtek.” A korban ez azt jelentette, hogy bűnösöket már korábban eltiltották az úrvacsorától és kiközösítették őket a gyülekezetből. Az eklézsia követés során viszont visszavették őket az egyházba.⁴⁸

Zárójelben jegyezzük meg, hogy a 18. században a Bánságot a nyugat-európai közvélemény alapvetően a babonáságáról ismerte, mert ma az általunk ismert rémregények vámpírajai a

⁴³ Kutasi József levele az esperesnek, Rittberg, 1814. január 12. (másolat) TtREL I.29.i.199.

⁴⁴ Vörös István levele a szuperintendensnek (másolat), Rittberg, 1814. január 17. TtREL I.29.i.199.

⁴⁵ 1787. december 2. TLN

⁴⁶ SZIGETI 2011: 70–80. ILLYÉS 1941: 148–152.

⁴⁷ 1787. december 2. TLN

⁴⁸ SZIGETI 2011: 70–80. ILLYÉS 1941: 148–152.

Bánátban a 18. században szerb és román falvakban lezajlott vámpírhisztériákból kerültek a művelt közönség érdeklődésébe.⁴⁹ Noha a protestantizmus hivatalosan negligálta a vámpírok létezését, az új telepesek egy ilyen vallási hiedelemvilágba kerültek be. Ez nem azt jelentette, hogy az újonnan létrejött református falvakban hirtelen vámpírhisztériák ütötték volna fel a fejüket, hanem azt, hogy a 18. században a Bánság vallásossága és erkölcsi értékrendje sokkal messzebb állt a hivatalos keresztény hittételektől, mint a Marostól északra fekvő területek.

Úgy gondolom, ezt igazolja, hogy Víg János debeljácsi lelképásztor este. Víg 1810-ben arról panaszkodott, hogy a lakosság erkölcsi értékrendje nagyon szedett-vetett, mert sem az egyházi, sem a világi törvényeket nem voltak hajlandók betartani. Ráadásul a tanító, Légárdi Márton is méltatlanul viselkedett, mert Légárdi hagyta leégni az iskolát, hiszen a tűz megfékezésére semmit sem tett. Mindezt tette úgy, hogy tanítási időben a gyerekek egyik társuk lábszárát eltörték, de ez sem érdekelte a rektort. Pedig kétséges volt, hogy a megvert gyerek meg fogja-e élni a másnapot. Légárdinak egyértelműen kötelessége lett volna ezt a verekedést megakadályozni, de egyáltalán nem érdekelte a dolog. Sőt! Preceptorával, Orosz Jánossal együtt tüntetőleg elkerülte az istentiszteleti alkalmakat. Ha mindez még nem lenne elég ahhoz, hogy belássuk, mennyire nehéz volt az újonnan megalakult telepes falvakban az egyházi törvényeket betartatni, akkor tegyük azt is hozzá, hogy Légárdi fennálló állami rend ellen is lázongott, mert Ferenc császár rendeleteit egy akasztófa alatt elégette.⁵⁰ Az ügy vége mégiscsak az lett, hogy Légárdit a katonaság elfogta, de az, hogy mennyi mindent megenyhített magának, azt mutatja, hogy lazábbak voltak a bánáti gyülekezetekben az erkölcsi viszonyok.⁵¹

Összegzés

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a Bánátban létrejött református telepes falvak közössége nagyon heterogén volt, és az egyházi hatalom nem tudta az egyházfegyelmet megfelelő szinten fenntartani. Ennek oka az egyházközségek szervezetlenségében keresendő, illetve az anyagi és az infrastrukturális eszközök hiányában. Mindezek ellenére a 18. század végén sikeres volt négy református egyházközség megalapítása, amelyek a 19. század során meg tudták a helyzetüket szilárdítani, és három közülük mind a mai napig létezik.

⁴⁹ MÉZES 2014.

⁵⁰ *Légárdi Márton debeljácsi rektor fegyelmije 1811.* TtREL I.1.b.50.1003. nr. 2-18. *Víg János debelliácsi prédikátor panasza Légárdi ellen, Debelliács, 1810. január 29.* TtREL I.1.b.50.1003. nr. 1.

⁵¹ *Egyházkerületi jegyzőkönyv kivonata, 1811. október 5.* TtREL I.29.c.16.

BARCSA János 1908. A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története II. Debrecen szabad kir. város Könyvnyomda Vállalata, Debrecen

BAKATOR Judit–MÉSZÁROSNÉ BÁBA Lúcia 2003. Hosszú a jegyyesor. Debelyácsi monográfiája, Vitkay Hagymányápoló Társaság, Debelyácsi

CSETE-SZEMESI István 1994. A Debelyácsi (torontálvásárhelyi) Református Egyház gyökerei, 200 éves múltja és jelene. Márton Áron, Budapest

ERK, Heinrich–SCHÄFER, Hans 1986. Schun vun weidm hot mr die Kerich gsieh. Festschrift zur 200-Jahrfeier der Banater Geimende Liebling. Heimatortsgemeinschaft Liebling, Willstätt-Legelshurst

FATA Márta 2014. Migration im kameralistischen Staat Josephs II.: Theorie und Praxis der Ansiedlungspolitik in Ungarn, Siebenbürgen, Galizien und der Bukowina von 1768 bis 1790. Aschendorff Verlag, Münster

GACHAL János 1994. Debelyácsi emlékkönyv 1838–1938. In: Csete-Szemesi István: A debelyácsi (torontálvásárhelyi) református egyház gyökerei, 200 éves múltja és jelene. Márton Áron Kiadó, Budapest, 45–80.

GILICZE János 2013. Debelyácsi menekültek Makón, Szentesen és Hódmezővásárhelyen 1848–1849-ben. In: Negyven-hatvan Tanulmányok Labádi Lajos 60 születésnapjára. Szerk.: Georgiádes Ildikó, Tanczos Roland. Oppidum Csongrád Alapítvány, Csongrád, 55–86.

GLAS, Balthasar 1937. Geschichte der deutschen Kolonistengemeinde Liebling 1786–1936 zum 150-jährigen Gründungsjubiläum. Schwäb. Verl., Timisoara

ILLYÉS Endre 1941. Egyházfegyelem a magyar református egyházban. Városi Nyomda, Debrecen

INGRAO, Charles W. 2000. The Habsburg Monarchy 1618–1815. Cambridge University Press, New approaches to European History, Cambridge, 2. Ed.

KIS Bálint 1992 A Békési-Bánáti Református Egyházmegye története. Csongrád Megyei Levéltár, Dél-alföldi évszázadok 5., Békéscsaba–Szeged

KISS Nándor 2001. A Magyarittelei Református Egyházközség története. II. Lelkészképző szakdolgozat. Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár

KÓKAI Sándor 2010. A Bánság történeti földrajza (1718–1918). Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet, Nyíregyháza

KOLLEGA TARSOly István 2011. II. József német telepesei. PhD. Pázmány Péter Katolikus Egyetem

MILLEKER, Felix 1925. Geschichte der Banater Militärgrenze 1764–1873. Karl Wittigschlager, Pančevo

MÉZES Ádám 2014. Visum repertum. In: Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában. Szerk. Klaniczay Gábor, Pócs Éva. Balassi, Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából, Budapest, 109–154.

MOLNÁR Ambrus 1989. A tiszántúli református falusi társadalom forrásairól. In: Kutatás, módszertan. Konferencia, Szerk. Erdmann Gyula, Gyula, 1987. augusztus 27–28., Békés Megyei Levéltár, Gyula, 328–333.

SIMON Sándor 2002. Feljegyzések Magyaritteleőről (1786–1986), Cnesa, Kanizsa

SZEKERNYÉS János 2013. A magyarság emlékei a Bánságban. HangArt, Temesvár
SZIGETI Jenő 2011. Tizennyolcadik századi lelkészorsok. In: Egyháztörténeti Szemle, X., 2. 59–82.

SZMIDA Lajos–NIKOLÉNYI István 1901. Temes vármegyei Végvár (Rittberg) nagyközség múltja és jelene, Végvár község, Temesvár

TÓTH Krisztina 2007. Katolikus és protestáns egyházlátogatási jegyzőkönyvek. In: Levéltári Szemle, LVII., 3, 49–58.

VOCELKA, Karl 2000. Enlightenment in the Habsburg Monarchy: History of a Belated and Short-Lived Phenomenon. In: Toleration in Enlightenment Europe. Ed. Ole Peter Grell, Roy Porter, Cambridge University Press, Cambridge, 196–211.

Levéltári források

TLN Történelmi Levéltár Nagybecskerek (Istorijski Arhiv Zrenjanin). Zbirka crkvenih matičnih knjiga reformatska crkvena opština Novi Itebej. Magyarittelei házassági, halotti és keresztelési anyakönyv omniáriummal 1787–1812.

TLP E 57 Történelmi Levéltár Pancsova (Istorijski Arhiv u Pančevu). Mikrofilmovana i digit. graota Matičnik knjiga opštine Debeljaču. Debeljača Reformatska crkva rodenih 1794–1838. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (TtREL)

TtREL I.1.b.22.404. Püspöki hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1779–1822. Magyarittelei egyház válságos ügye 1787.

TtREL I.1.b.32.541. Püspöki hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1779–1822. Hiderici Jakab rittbergi lelkész fegyelmi ügye, 1794.

TtREL I.1.b.38.704. Püspöki hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1779–1822. Rittbergi és lieblingi lelkész díjlevelek, 1798.

TtREL I.1.b.44.849. Püspöki hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1779–1822. Hermán János lieblingi lelkész fegyelmi, 1804.

TtREL I.1.b.50.1003. Püspöki hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1779–1822. Légárdi Márton debeljacsi rektor fegyelmi 1811.

TtREL I.1.s.14. Püspöki hivatal iratai. Egyházlátogatási iratok 1733–1980. Egyházközségi és iskolai kimutatások. Békés–Bánati egyházmegye 1784–1911.

TtREL I.29.a.2. Békés–bánati egyházmegye iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829.

TtREL I.29.c.12. Békés–bánati egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691–1799. Elmozdított tanítók, kitiltott tanulók 1794–1905 1–97; egyháztörténet, krónikai feljegyzések 1761–1889. 1–36.

TtREL I.29.c.13. Békés-bánati egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691–1799. Egyházmegyei szervezet, tisztikar, ügyrend 1791–1893 1–99; Egyházmegyei gyűlés 1787–1861 1–100.

TtREL I.29.c.14. Békés-bánati egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691–1799. Esperesi hivatal, teendő, jogkör 1787–1884 1–179; Egyházmegyei gondnoki hivatal 1793–1883 1–216.

TtREL I.29.c.15. Békés-bánati egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691–1799. Elegyesek (lelkészi naplók) 1820–1916 1–39.

TtREL I.29.c.16. Békés-bánati egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691–1799. Jegyzőkönyvek, kivonatok 1782–1883, nr. 1–165.

TtREL I.29.h.1. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1786–1993. Egyházlátogatási iratok 1786–1843.

TtREL I.29.i.33. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Debeljácsa 1794–1867.

TtREL I.29.i.89. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. 1788–1882 Ittebe (Magyar)

TtREL I.29.i.108. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Liebling 1794–1803.

TtREL I.29.i.199. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Végvár (Rittberg) 1794–1883.

VREL d.1. Végvári Református Egyházközség levéltára. Igazgatási iratok. Igazgatási iratok, letelepedési szerződés 1795, 1799, 1800, 1838–1842, 1844, 1847, 1849, 1855–1859

Rezime
Adam Hedi

Osnivanje kalvinističkih crkvenih zajednica u Banatu krajem 18. veka

U 18. veku, sve do osnivanja Tamiške banovine, Banat administrativno nije pripadao Mađarskoj. U tom periodu je Habsburška vladavina pokušavala da podigne rast populacije tako što je katoličkim naseljenicima dozvolila nastanjenje u region. Međutim, nakon 1779. su ponovo osnovane županije, i sa izuzetkom vojne krajine Banat je ponovo integrisan u mađarsku administraciju. Ediktom o verskoj toleranciji postalo je moguće da se nastane i doseljenci protestantke veroispovesti. Do kraja 18. veka nastalo je ukupno četiri kalvinističkih crkvenih opština: Novi Itebej (1786), Libling (1791), Ritberg (1786/1794) i Debeljača (1794). Organizovanje novih crkvenih zajednica nije bio jednostavan zadatak, jer je trebalo od ničeg organizovati zajednicu, aktivirati institucije i stvoriti imovinsku nezavisnost crkvenih zajednica. Izlaganje predstavlja kako su osnovane prve četiri crkvene zajednice nakon Osmanskog perioda u Banatu.